

PARTIZANSKA KAZALIŠTA U SLAVONIJI

Luka Aparac

Partizanska kazališta u Slavoniji osnivana su, djelovala i razvijala se, kao i ona u drugim krajevima naše zemlje, u vrlo teškim okolnostima; u vihoru rata, u vrijeme kada su partizanski odredi zahvaljujući sve većim uspjesima na bojnopolju, prerastali u veće regularne jedinice NOV i POJ i širile slobodni teritorij. Gdje god je počinjala borba protiv okupatora, gdje god je organiziran oružani otpor i bilo makar nešto slobodnog teritorija, organizirane su i kulturno-umjetničke priredbe. Već je na nekoliko mjesta zabilježeno da je još u kolovozu 1941. godine gerilski odred »SANA« dao prvu kulturno-umjetničku priredbu u jednom selu pod Grmečom. U oslobođenom Užicu u devetom mjesecu 1941. godine formirana je umjetnička četa, prva veća organizirana kulturno-umjetnička grupa u NOB.

Kazališna djelatnost NOB-a izrasla je iz potrebe za relaksacijom u prekidu borbe iz koje je izrasla i obaveza da se gledaocu nešto poruči, da se rekonstrukcijom događaja dođe do katarze, da se uzvisi plemenita oslobodilačka borba, borbeni duh očvrsne i izdrži do kraja. Osim toga, ne treba zaboraviti da je ustanak pokrenula i dalje borbom rukovodila KPJ, da su se komunisti u predratnom periodu isticali djelovanjem u radničkim organizacijama, Ursovim sindikatima i sl. u gradovima, a u manjim mjestima i selima u poljoprivrednim zadrugama, knjižnicama i

čitaonicama, naročito u oblicima kulturno-umjetničkog izražavanja i da su se mnogi u NOB našli s izvjesnim iskustvom. Sjetimo se samo mnogih revolucionarnih pjesama koje su pjevali ne samo drugovi po robijašnicama, ne samo proleter, već i čitava radnička klasa, kao i dobar dio omladine po selima. Prema tome, može se reći, da su se u NOB-u, u partizanskim jedinicama spojile generacije predratnih revolucionara i robijaša, španskih boraca i gradske omladine s generacijama seljaštva, naročito po našim brdskim krajevima. Prvi su u sebi nosili već jedno bogatstvo revolucionarne kulture i na ovom tlu prihvatili folklornu narodnu pjesmu i igru. I kao što se prožimala borba protiv okupatora, NOB i Revolucija, borba za slobodu i socijalizam, tako se prožimala i radničko-proletersko-robijaška revolucionarna kultura s onom narodno-seljačkom, patničkom i životnom. To prožimanje je duboko, veliko, jedinstveno u revolucionarnom kontinuitetu, u revoluciji koja traje.

Kazališna djelatnost u NOB-u mogla bi se usporediti sa u povijesti poznatim i nepoznatim pučkim kazališnim društinama, koje su se u različitim historijskim uvjetima i konkretnim okolnostima različito oblikovale već prema interesu puka-gledaoca, ali uvijek im je bila suštinska funkcija, bilo u komičnoj, tragičkoj, ili nekoj drugoj scensko-dramskoj i muzičkoj ekspresiji, da pobuđuju kritičku svijest gledaoca, ne ukazujući samo na trajnije iskonske i vječne općeljudske mane i vrline, nego i na određene situacije i međuljudske odnose, na konkretne mane i vrline određene ličnosti iz svoje sredine. Kazališta u NOB-u djelovala su na sličan način. Razlika je samo u tome što su njihovi akteri izrasli iz boračkih sredina i djelovali u situaciji ratnog pakla, krvave borbe protiv fašističke najezde, krvavih obračuna s vladajućim klasnim neprijateljima i narodnim izdajicama i bili sastavni dio te borbe i boračkih jedinica.

U Slavoniji, kada se negdje u šumama Papuka, Psunja, i Ravne gore razmišljalo o tome da se osnuje i partizansko kazalište, Hitlerovi tenkovi su jurili kroz prostranstva SSSR-a; u nas, na svim sastancima i mitinzima govorilo se »kako još nije ostalo puno vremena do konačne pobjede«. Ljudi su, želeći tu pobjedu, vjerovali u svaku riječ, koja je mogla podići moral i duh svakog čovjeka. Danas to izgleda naivno, ali u ono vrijeme ljudi su pri susretu, iz dana u dan pitali one obavještenije: »Očeli skoro pobjeda«. Iako je i sam znao da to neće biti baš skoro, svatko je htio čuti ono »uskoro druže, još malo, samo i mi moramo malo jače pritisnuti.«

Osnivanje, djelovanje i razvoj partizanskih kazališta u Slavoniji može se podijeliti u dvije faze. Prva se može omeđiti od početka do

jeseni 1943. godine, a druga od tog vremena pa do oslobođenja. Prvu fazu karakterizira potreba za živom riječju, pjesmom i igrom koja je mogla biti zadovoljena interpretacijom talentiranih ljudi amaterskih iskustava. Kazališna djelatnost se tu javlja najprije kao čista improvizacija, a tek kasnije nastaju i prvi tekstovi, reklo bi se po nuždi, kratki, koji su najneposrednije vezani za trenutak u kojem su nastali. Poseže se i za djelima domaće rodoljubive i strane revolucionarne literature, do koje se u ono vrijeme moglo doći. Svi se ovi materijali prilagođavaju za scensko prikazivanje u određenim uvjetima i za neposredno prenošenje. Prvu fazu karakterizira i naglo rasplamsavanje i formiranje kazališnih, odnosno kulturno-umjetničkih grupa u borbenim jedinicama, naročito pri njihovim Agitpropima. U toj fazi, na već oslobođenom teritoriju, formira se i Prvo slavonsko partizansko kazalište kao samostalna jedinica.

Iako se ne zna točan datum i početak rada ove kazališne grupe, sasvim je vjerojatno da je ona postojala prije formiranja naše najpoznatije slavonske partizanske jedinice, XII udarne, a kasnije proleterske brigade. Na dan formiranja ove brigade, 11. listopada 1942. godine u selu Budićima, prvi put je nastupila kazališna grupa koja je dobila naziv Prvo slavonsko partizansko kazalište. Kao organizatori spominju se imena: Josip Cazi (inicijator), Nikola Jakšić Gedžo (organizator i upravitelj — glavni rukovodilac), Ivica Gretić, Ico Simčić, Nikola Šušnjara Geno, a zatim i Laura i Viktor Vrijesnik.

U razgovoru drug Gedžo za taj početak rada Prvog slavonskog partizanskog kazališta kaže:

»Partizanski teatar su žene i muškarci u šarenim uniformama, djevojke i dječaci koji bi trebali da po svim kriterijima još u školu idu. To su glumci koji još na pozornici djeluju nespretno, bojažljivo, ali to je disciplinirana družina kojoj je rat stavio u zadatak posao koji se u ratu i ne radi. Rat u kazališnom djelu, zato se i prije znalo, ali samo kazalište u ratu, nije prije zabilježeno. Vremena su takva da nije bilo mjesto čuđenju. Dobio sam zadatak i riješio sam ga kako sam znao. I odmah se prešlo na stvaranje repertoara. Ja sam imao nekakvo iskustvo, kao član 'Abraševića' iz Beograda. Tamo sam bio član 'Govornog hora'. Tako se to zvalo. Govorni hor. U partizanima je taj oblik prerastao u zborne recitacije, koje su bile vrlo prikladan, ali i prihvatljiv oblik i za publiku i za izvođače. Na temelju tog iskustva, a u razgovoru s drugim drugovima sastavljen je nacrt programa po kojem će se kasnije i dugo vremena, čak i poslije rata, odvijati programi na pozornicama. Taj program tre-

balo je da obuhvati kompletnu sliku rata i svih zbivanja vezanih uz to vrijeme. Značilo je da treba da se priđe sastavljanju takvog kolaža koji će u vrijeme trajanja dati odgovore na sva pitanja koja narod u tom trenutku zanimaju. I, naravno, da se ne kaže potpuni umjetnički dojam. Jer ta riječ nije onda upotrebljavana. Uostalom, ona bi bila i deplasirana s obzirom na način i mogućnost izvođenja. Ali da je trebalo da pomoću riječi stimulira moral, da odagna sumnje i da bude organizatorski činilac, to se i nije skrivalo — kao što se nije ni najavljivalo. To je dolazilo samo po sebi«.

Jedan od najistaknutijih članova te družine bio je Ljubo Ojdanić. On je sa svojom harmonikom predstavljao čitav orkestar. I ne samo to, on je istovremeno i pjevao i sklepaio duhovite rimovane stihove u desetercu. U narodu, naročito među omladinom, bio je veoma popularan i voljen. O radu i životu Prvog slavonskog partizanskog kazališta Ojdanić je zabilježio:

»Dekor i rekvizite toga kazališta sastojali su se od jedne zavjese, koju je Oblasni odbor AFŽ-a izradio i poklonio novoosnovanoj družini. Zavjesa je bila napravljena od crvenog sukna, a na njoj je zlatnim slovima bilo ispisano: Prvo slavonsko partizansko kazalište.

Kako su izgledale prve predstave tog kazališta? Igralo se uglavnom pod vedrim nebom. Nastojalo se pronaći takvo mjesto gdje bi publika bila na brežuljku, a pozornica u dolini. Nategnuta žica između dva drveta predstavljala je scenu. Radnja se odvijala pred zavjesom, a iza nje su stajali glumci i čekali na svoj izlaz. Na scenu se bez iznimke dolazilo kroz otvor na sredini zavjese. Prije početka svake priredbe održao bi se kratak govor u kojem je prikazana opća politička situacija, kao i uspjesi oslobodilačke borbe. Zatim su slijedile najave.

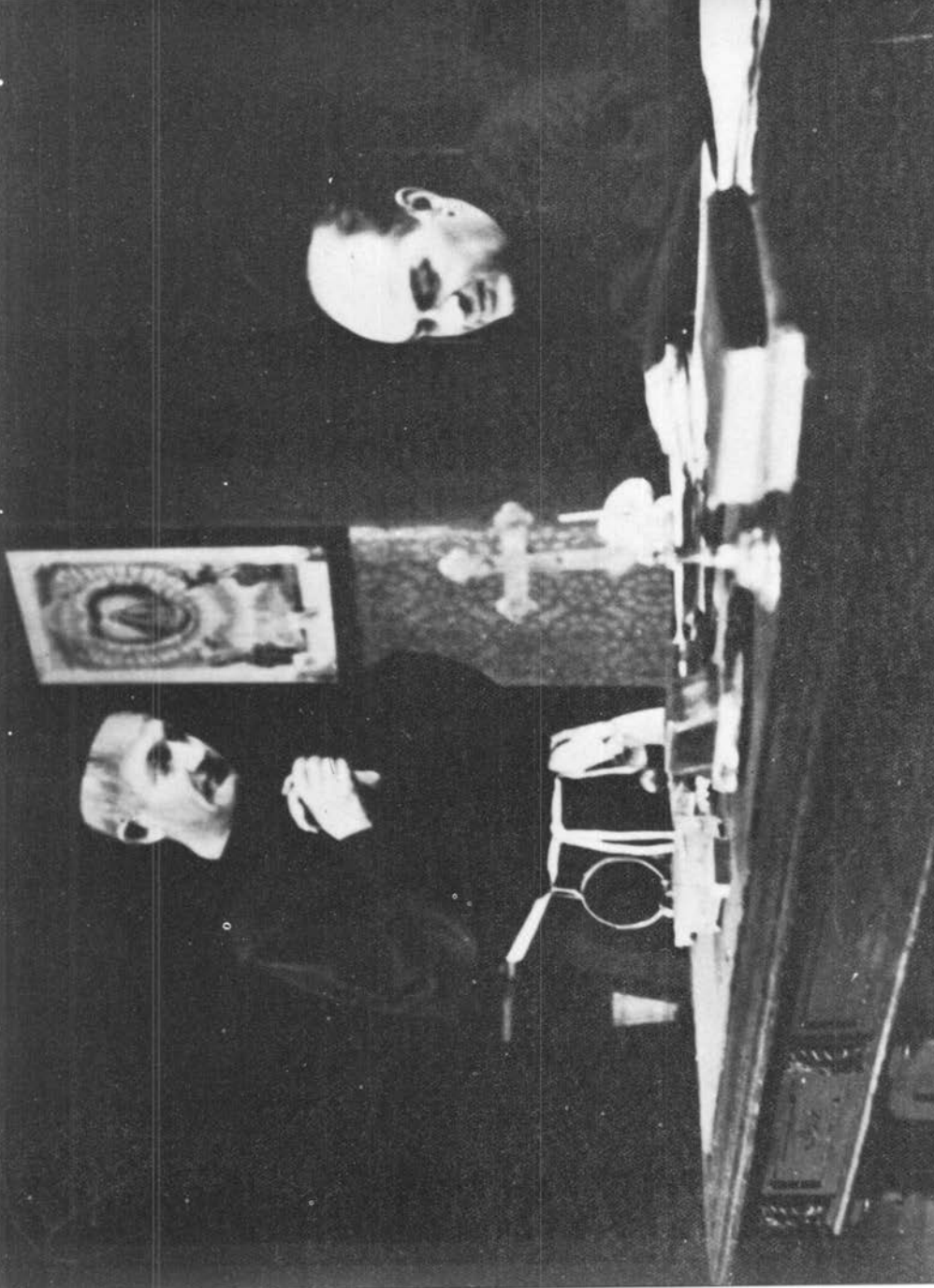
Prva točka bila je solo recitacija »Mi znamo sudbu« Alekse Šantića. Izvodilac-recitator izašao bi pred zavjesu i govorio:

*»Mi znamo sudbu i sve što nas čeka,
no strah nam neće zalediti grudi,
volovi jaram trpe, a ne ljudi
bog je slobodu dao za čovjeka.«*

Ta Šantićeva pjesma imala je u ono vrijeme takvo djelovanje, da je publiku uvijek potaknula na revolt protiv okupatora, pa je nakon nje željno očekivala nastavak programa. Zatim je slijedio daljnji program:

















nekoliko solo pjesama, revolucionarna koračnica »Budi se Istok i Zapad«, »Mitrovčanka«, »Bilećanka«, pa i neka ruska pjesma koju su tko zna na koji način saznali izvodioci. Zatim je obligatno slijedila Zmaj Jovina pjesma »Brdu Etni«, u kojoj se na proročki način predskazuje revolucija:

*»Sinu munja, nebo se ražari,
gdje ste sada četnici, žandari!!
Policijo, dođi, pa zapreti!
Jest, nije ti ni na kraj pameti! ... itd.*

Vrlo efektna točka bila je i zborna recitacija Cazijeva pjesma »Požar«.

Pjesme tako prilagođene pokazivale su i odnos, ali još više snagu. Šake su se stezale u pesti i visoko dizale iznad glava. A zbor uzavrelih iz gledališta hućao je protiv nasilja i nepravde. Gledaoci u svom pravednom gnjevu bili su i ostali nedostižni. Kakva zahvalna kazališna publika.

Onda ono pravo. Jednočinka. I u prvom trenutku nezamjenljivi »Brat na brata«. Scenski je to pripremio Vjekoslav Afrić, i sam glumac. Sudionik i svjedok tih teških zbivanja, kada je izgledalo da će biti sa zemlje zbrisane sve svetinje. Ustaše, četnici, rupnikovci, čerkezi, balisti, folksdojčeri, bio je to poveliki i pošareni panoptikum zlikovaca koji su bili na jednoj strani, i bez obzira za koga su radili i ubijali, uvijek su bili protiv naroda, a bilo ih je i na »buljuke«. U tom sveopćem paklu nije bio rijedak slučaj da i brat na brata potegne oružje. Afrić je taj motiv unio u svoju kazališnu storiju. Dva brata, jedan četnik, drugi mlađi, partizan. Dva svijeta. Dva jezika i duha. Mlađi je s majkom, ali kada se sastanu u kući četnik dovodi u kuću i svog »pobratima po zločinu i oružju«, nekog Talijana. Vojnika s onim fašističkim oznakama. Najprije verbalni, a zatim i pravi sukob. Majka priskače u pomoć mlađem sinu. Ubija četnika. Vrhunac drame na sceni, ali i u gledalištu. Svi su na nogama i svi viču. Starice u crnini, vojnici s puškama, djeca stisnutih ručica. Svi u jedinstvenom zamahu u kojemu gnjev podržava pravednost. Nitko u tom trenu nije bio drugo osim ona majka pravednica koja je krvlju sina zbrisala njegovu izdaju. Reagiranje gledalaca to je u ono vrijeme nebo u kojem su nicali munje borbe i osvete, onaj snažni otpor protiv smrti. I dugo se poslije toga gledalište nije smirivalo. A glumci koji su igrali Talijana i četnika dobro su se morali demaskirati kako bi se smjeli pojaviti pred svijetom. Čak i kad bi se sasvim »ohladili«, bilo

je onih koji nisu htjeli ni blizu tim ljudima »koji imaju obraz« da igraju izdajnike.

Zatim je došla »Radio zbrka« koja se izvodila prema situaciji. Glumci su prije same izvedbe mijenjali i dopunjavali tekst o ostalim događajima i novostima. Sadržaj je bio ovaj: Kupio Lala radio i donio ga na scenu, da sluša. »Kažedu mi ljudi« — govorio je Lala — »slušaj London i Moskvu, a ja velim, nisam ja lud, pa da idem u logor, ja ću slušati Zagreb.« (U pomanjkanju radio-aparata na scenu bi se donijela nekakva kutija, na kojoj su olovkom nacrtani vanjski dijelovi.) Iza zavjese se čuo glas spikera: »Ovdje Zagreb. Govorimo o uzgoju njemačkih svinja.« Lala međutim vrti kazaljku. Sad govori ženski glas: »Ovdje Berlin, dajemo emisiju o razvoju ustaškog pokreta. Hrvatska, svjesna svojih zadataka, svugdje i na svakom mjestu pokazuju inteligenciju jednaku... (Lala okreće kazaljku)... Njemačkim svinjama nema konkurencije. One po svojoj proždrljivosti premašuju (ženski glas) hrvatske ustaše...« Lali se sve ovo ne sviđa, pa okreće dalje kazaljku. Sad se čuje treći spiker: »Ovdje radio Slobodna Jugoslavija. Dajemo vijesti. Poznati krvnik Francetić pao je u ruke narodnih osvetnika!« Lala okreće kazaljku i ponovo se čuje Berlin: »Hitler je pozvao šefa propagande gospodina Göbelsa i zadržao se s njim u dužem razgovoru«. Zatim se čuje šlager: »Piši mi, makar i najveće laži...«

Na kraju ovog programa uvijek bi se našlo šaljivih stvari. A poslije svega »Raport« ili »Vrabac«. Dugo je nosio oba imena, pa ni ovom prilikom ne treba među njima praviti razliku. To je bio muzičko-tekstualni šaljivi raport, koji se odnosio na »tekuće« događaje. On je jednako bio uperen na »obje« strane ali, što se samo po sebi razumije, sasvim drugačijih namjera i žaoka. Bio je i politički, koliko i osobni. Pamfletski zamišljen, pravljen je »a tempo«, pratio je tok događaja, a često je pisan i na licu mjesta. Zavisilo je od situacije. Najčešće su ga pravili Gedžo i ja. On je (kao nitko) kao ni jedna druga točka imao »lokalno« obilježje. Ako se priredba održavala u nekoj jedinici, »peckala« je imena i situacije iz nje. Ako je trebalo i neku veću »firmu«, ustanovu ili mjesto »oplesti« onako po naški, to se činilo uz pomoć Vrapca. On je cvrkutao, on je jedini smio svakome reći u lice, da skreše i ono što su drugi obavezno prešućivali. Jer, on je to govorio kroz humor, blagu ironiju. Bez pretenzija da »našeg« povrijedi, dok je bio neuporedivo oštar ako je trebalo »i o Paveliću zapjevati«.

Družina je bila stalno u pokretu. Igralo se svaki dan. Za publiku je dolazak družine bio doživljaj. Svuda su nas rado primali, dobro dočekivali i srdačno ispraćali. Ona je bila pokretljiva, uglavnom sastavljena od mladih ljudi, a raspoloženje je bilo uvijek vedro i drugarsko. U slučaju neprijateljske ofenzive članovi družine bili su raspoređeni u jedinice kao borci, da bi se poslije opet vratili i nastavili radom. Brojno stanje je bilo između 10—15 članova. Upravitelj je bio Nikola Jakšić Gedžo, a prvi komesar Nikola Šušnjara Geno, te Viktor (preuzeo dužnost komesara nakon odlaska Gene) i Laura Vrijesnik, Petko Levi, Oto, Nada, Saveta Kačanin, Marko Mijatović, Miro Klobas, Branko Foder, Mitar Poljak, Milka Trbojević, Drago Dragičević, Ljubo Ojdanić, Ankica Berić Dika, neko vrijeme Joža Salarić, Marženka . . . a kasnije i Luka Aparac i drugi kojih se više ne sjećam.

U prvo Slavonsko partizansko kazalište došao sam početkom ožujka mjeseca 1943. godine, a drugom polovinom tog mjeseca počela je velika i teška neprijateljska ofenziva na Slavoniju. U tim uvjetima kazalište nije moglo djelovati pa smo svi bili raspoređeni u borbene jedinice. Tek poslije ofenzive sakupili smo se u selu Šnjegavić da bismo obnovili rad. Pisanog materijala bilo je vrlo malo, a kako u grupi nije bilo ranijih profesionalaca činilo se da će biti teško nastaviti rad. Na programu smo sačuvali skeč »Sedam domobrana« Jože Horvata. Upravo smo to uvijek bavali, osim toga i neke recitacije, i s ovako nepotpunim programom. Tada smo pozvani na zbor koji je organiziran na velikoj poljani kod Slobostine u Požeškoj kotlini u povodu pobjede nad neprijateljem (ustaško-domobranski I slavonski zdruk) u borbi kod Šušnjara i nakon opravljavanja slavonskih brigada i formiranja VI slavonskog korpusa.

Kako nam je za skeč »Sedam domobrana« bio potreban bunker, mi smo na brzinu na tu livadu iz obližnjeg sela s ruševina dovezli nešto cigle i improvizirali bunker. Kako se ta stvar završava tako da partizani bombom razaraju bunker, drugog rješenja nije bilo nego kad su partizani glumci »najurišali« na bunker, jedan borac je dobio znak i on je malo dalje bacio pravu bombu, a mi smo onda porušili bunker. Bilo je to vrlo efektno, naravno. Ali, komandantu korpusa, drugu Petru Drapšinu se program učinio prekratak, za toliku masu boraca i naroda. Tu se našao i Josip Cazi koji je saopćio da on ima sinopsis-scenario za dramu koju namjerava napisati, a koja rekonstruira borbu kod Šušnjara. O toj borbi s oduševljenjem pričali su svi borci i sav narod Slavonije. Sadržaj je u osnovi bio jedinstven, jer je događaj bio istinit i u nepo-

srednoj vremenskoj distanci, ali je svak imao svoju emotivnu verziju. Tako su se i drugovi Petar Drapšin, Josip Cazi i naš voditelj Nikola Jakšić Gedžo dogovorili o jednoj verziji i s nama glumcima podijelili zadatke. Tako smo ostvarili jednu improvizaciju-predstavu »Borba kod Šušnjara« u kojoj je sudjelovao i sam komandant Petar Drapšin i još neki štapski oficiri i koja je od publike s oduševljenjem primljena. Ipak, život ovog kazališta nije dugo trajao. Rasformirano je u svibnju 1943. godine, zbog pomanjkanja materijala i stručnjaka i jer se u njemu nalazio dio sposobnog rukovodećeg kadra, koji je bio potreban na drugim važnijim mjestima.

Od svibnja do listopada 1943. godine u Slavoniji nije bilo partizanskih kazališta kao samostalnih jedinica. Ali su se množile kulturno-umjetničke ekipe pri Agitpropima štabova brigada, divizija, odreda i dr. Budući da ove ekipe nisu imale stalan karakter, da su najčešće organizirane ad-hoc, da mi se broj kretao od pet-šest do ne više od desetak ljudi, ne vjerujem da je igdje vođena jedinstvena evidencija o njima. No, ono što je interesantno, ne samo za vojne jedinice, nego i za Agitprop pri okružnim komitetima, odnosno NOO, područnim bazama itd. jest oblik djelovanja: zidne i usmene novine.

Dosad se malo pisalo o tome obliku iako je dokumentacija po našim muzejima značajna. Putem zidnih novina naši borci su se učili pisati. Tekstovi su se miješali. Bilo je takvih kojima se sricala riječ, rečenica, mucalo se, dakako, ali se u njima nalazilo smisla. No, uvijek je bilo onih koji su svemu tome davali ton, kritički i estetski smisao. Iz zidnih novina, koje su imale oblik panoa i bile kratka daha, drugovi u Agitpropima, izvlačili su tekstove za brošure koje su bile namijenjene široj javnosti. Na panoima pismenih zidnih novina često su se nalazili i stihovi i književni sastavi, šale i doskočice, a i poneki predložak za skeč, komediju, pa i dramu.

Međutim, za temu ovog priloga još su interesantnije usmene novine, čiji bi se oblik danas mogao mnogo više iskorištavati. Program usmenih novina bio je vrlo jednostavan. Ono što novine daju pismeno, ovdje se davalo usmeno. Zna se, morala je biti informacija o svjetskoj političkoj i vojnoj situaciji, o političkoj i vojnoj situaciji u zemlji, posebno kod nas u Slavoniji, s posebnim osvrtom na doprinos omladine, žena itd. na svim sektorima borbe, o ulozi radnika i seljaka, o bratstvu i jedinstvu itd. Zatim, nekoliko solo recitacija, pa neka kratka šala, nešto se i otpjevalo, a sve je to pratila harmonika. Bez nje je bilo teško, prazno, mlako. Ta-

kav program moglo je izvesti nekoliko boraca, naravno, koji su zato imali smisla. Ali glavno je uvijek bilo poslije programa, narodno veselje. Bez toga nije se mogla zamisliti ni jedna priredba, bilo da je u obliku usmenih novina, bilo da je priređuje neka kazališna družina. Ovi oblici kulturno-umjetničke aktivnosti dugo su se zadržali u nas, čak i poslije rata, naročito u radničkim crvenim kutićima.

U toku ljeta 1943. godine znatno se proširio slobodni teritorij u Slavoniji. Koncem osmog mjeseca pozvan sam u Oblasni NOO. Tu sam doznao da idemo na osnivanje Kazališta narodnog oslobođenja Slavonije po uzoru na već afirmirano Kazalište narodnog oslobođenja Jugoslavije. Da bismo to postigli, trebalo je prikupiti mlade ljude — drugarice i drugove koji su već u kulturno-umjetničkim ekipama pokazali da imaju volje i smisla za to. U tom smislu, Bogdan Crnobrnja Tolja (odgovoran za propagandu u Oblasnom NOO) dao mi je pismeni nalog kojim se mole svi štabovi i rukovodstva da mi pomognu u izvršavanju tog zadatka. Krenuo sam. Spuštajući se niz padine Ravne gore, razmišljao sam: ako uspijem prikupiti petnaestak drugarica i drugova pogodnih za ovaj posao, što onda? Iako sam se do tada bavio i glumom i režijom i pisanjem kazališnih komada, sve je to ipak bilo amaterski, a ovo bi trebalo biti pravo kazalište. Jer, činilo mi se, sloboda je na vidiku. Sjetio sam se. Treba uspostaviti vezu s osječkim kazalištem. Tamo ima ljudi koji su se još prije rata iskazivali kao veoma napredni. Jedan od njih bio je Đoka Petrović, akademski slikar, scenograf i redatelj, tehnički šef. Njegove sam režije gledao (npr. »Novi dom«, Bulgakova). Provjerio sam ta svoja razmišljanja u tehnici Agitpropa. Tamo je bio Zdenko Has, Nikola Kačanin i još neki drugovi koje sam poznao ali im imena nisam zapamtio, a dolazio je i Josip Cazi. Ovdje sam dobio punu podršku i neke preporuke za lakše uspostavljanje veze. Došao sam na osječki teren. Glavni oslonac mi je bio Ignjo Batrenek Mali, politički radnik na području kotara Osijek. No glavna veza sa kazalištem u Osijeku bio je Samuel Đuraković, koji je bio inspicijent u kazalištu. I tako, jednoga dana predvečer dvojica ljudi sišla su s vlaka u stanici Lipovac, blizu Osijeka. Tu su se partizani već šetkali i po danu, naravno, oprezno. Đoki Petroviću bilo je sve to nekako čudno ali kad se uvjerio da nema nikakve namještaljke, obradovao se i mi smo krenuli prema Papuku. Đuraković je ostao radi održavanja daljnje veze. Na putu prema Papuku obaviješteni smo da je drugom vezom preko Brođanaca na oslobođeni teritorij došla jedna grupa iz osječkog kazališta. Bili su to tada mladi glumac Đokica

Milaković, član zбора Ratko Žura, član orkestra Slavko Pavlović, Milan Vučinić i još neki drugovi i da nas čekaju u Voćinu. Eto, tako se u Voćinu iskupilo petnaestak partizana i partizanki, i novodošli kazališni profesionalci i već iskusni borci iz kulturno-umjetničkih ekipa.

Godine 1943. 25. listopada, oblasni NOO donio je pismenu odluku kojom se i formalno osniva Kazalište narodnog oslobođenja Slavonije. Za upravitelja postavljen je Đoka Petrović, a za političkog komesara Luka Aparac.

I tu počinje druga faza djelovanja i razvoja partizanskih kazališta u Slavoniji. Ovim aktom zaokruženo je djelovanje kulturno-umjetničkih ekipa i partizanskog kazališta. Tim se aktom nikako ne negira rad i scensko djelovanje onih grupa koje postoje od ranije. Naprotiv, kazališni partizanski embrio proistekao je iz duboke potrebe za takvim djelovanjem među borcima i u narodu, a ovo formalno zaokruženje potvrđuje ozbiljnost i umjetničku vrijednost tog rada. Ako bi se govorilo jezikom uspoređenja, onda su te partizanske kazališne grupe i kulturno-umjetničke ekipe bile vrlo slične, iako idejno i strukturalno sasvim različite putujućem pučkom teatru. Ovo novoformirano kazalište narodnog oslobođenja Slavonije postala je institucija, kao što je organizirano i suvremeno kazalište. Razumije se u posebnim uvjetima u kakvim je djelovalo partizansko kazalište. Na taj način je i s formalno-pravnog stajališta Kazalište postalo jedna od onih partizanskih formacija, koja u svojoj domeni djeluje posve organizirano, što znači da ima i svoj program i plan djelovanja, vođenje kadrovske i materijalne brige-politike, kao i utvrđeni kalendar nastupa. Jednom riječju postalo je kazalište sa svim složenim strukturalnim obilježjima.

Đoka Petrović je sve organizirao nekako drugačije, ili još bolje nego što je bilo do tada. On je čitav rad sveo na važeće kazališne zakone i regule — od gotovo profesionalnog pristupa radu, do mnogo ozbiljnije motivacije glumaca koji su u to vrijeme zaista igrali na sceni. Iako je i u narednom razdoblju, pa i do kraja rata bilo padova i uspona s obzirom na fluktuaciju naročito vodećeg kadra i situacija koje svaki rat donosi. Ipak, ambicije su bile realne.

Zajedno s razvitkom kazališnih i kulturno-umjetničkih grupa nicala je u narodu i nova književnost. Nepoznati pjesnici iz naroda stvarali su nove pjesme, posebne prikaze o narodnoj borbi, o drugu Titu, o našim herojima itd., kao i šale koje ismjevuju slabosti i satiričke prikaze okre-

nute prema neprijatelju. Književnici, u uskom i stalnom dodiru s narodom i borbom, isklesali su svoje majstorstvo riječi u nove umjetničke sadržaje i oblike, koji su opet samo vjeran izraz narodne duše i novih vidova života u ovim slavnim vremenima. Ova djela poznatih i nepoznatih narodnih stvaralaca dala su moćni podstrek usponu partizanskih kazališta u Slavoniji i kazališnoj umjetnosti, koja se obogaćena novim djelima sve više pročišćava i uzdiže na viši umjetnički stupanj.

U tim moglo bi se reći već novim okolnostima, u KNOS-u se priprema program i već 7. studenog 1943. godine, nakon intenzivnih pokusa, dolazi do prvog nastupa u Voćinskom domu kulture, kojom prilikom su izvedeni komadi: »Stara priča« (Mitrović), »Seljakovo june«, »Cestar Mujo« (B. Čopić), nekoliko zbornih recitacija i pjesama uz nastup malog orkestra, koji je vodio kompozitor i dirigent Hinko Singer. U Voćinu smo imali nekoliko nastupa i to u povodu zasjedanja Oblasnog NOO-a, Oblasne konferencije učitelja i AFŽ-a. Početkom prosinca 1943. godine družina KNOS-a napušta Voćin i kreće na put po čičoj zimi preko Psunja u »Trokut«, odakle se nakon deset održanih priredaba vraća u Požešku kotlinu sa sjedištem u Orljavcu, gdje marljivo radi na dotjerivanju svog programa i nastupa u selima ovog kraja. Ovdje je Đoka Petrović još obradio i na scenu postavio Čopićeve »Nove žene«, nakon čega je na poziv organa ZAVNOH-a napustio KNOS. Šteta. Tako su djela-točke, koje je Đoka Petrović postavio, ostala dugo na programu KNOS-a, dugo se osjećala praznina u družini i nedostatak takvog stručnog autoriteta. I ne samo to, nedostajao je i kao čovjek, kao drug.

Početkom siječnja 1944. godine na mjesto političkog komesara KNOS-a dolazi Ivan Flec, stari komunist i revolucionarni politički radnik, a dužnost upravitelja preuzima Luka Aparac, dok će se režiranjem dramskog dijela programa baviti Đokica Milaković, Luka Aparac i Ivo Zvonarević.

U tom prvom periodu u družini KNOS-a bili su: Đoka Petrović, Luka Aparac, Đokica Milaković, Hinko Singer, Miro Klobas (kratko vrijeme), Ivo Zvonarević, Zura Ratko, Milan Vučinić, Slavko Pavlović, Nedeljka Viljanac, Anka Savić, Jovanka Brkić, Saveta Kečanin, Zdravka Higl, Milivoj Kovačević, Dana Matić, Stojanka Plavšić, Milena Popović, Evica Felinger (kratko vrijeme), desetogodišnji Aleksandar Laptjuhin Boris, zatim Ivan Flec i drugi čija sam imena zaboravio.

Početkom veljače 1944. godine družina KNOS-a kreće za Dilj kod Slavenskog Broda. Osim što nastupa s ranije uvježbanim programom radi

na pripremi komada »Na pola puta« Lea Matesa. Premijera te predstave bila je u Đakovačkoj Breznici.

U to vrijeme gostujemo u Orahovici i okolnim mjestima. Tu smo doživjeli neprijateljsko bombardiranje iz zraka (njemačke »štuke«) u kojem je Orahovica razrušena. Bilo je dosta mrtvih i ranjenih, a mi smo izgubili našu članicu Jovanku Brkić.

Slobodni teritorij se dalje širio, osnivane su nove brigade, divizije i druge borbene jedinice tako da družina KNOS-a nije mogla stići na sve strane Slavonije i zadovoljiti svim zahtjevima za programima partizanskog kazališta. Stoga se po uzoru na organizaciju Kazališta narodnog oslobođenja Slavonije, osnivaju partizanska kazališta u pojedinim okruzima. Tako je već 11. siječnja 1944. godine osnovana Kazališna družina Virovitičkog okruga. Njen prvi i glavni rukovodilac bio je Rudi Marin. Ta družina je imala zadatak da djeluje na oslobođenom i poluoslobođenom teritoriju šireg područja virovitičkog okruga. Program je bio sličan programu KNOS-a: skečevi — »Seljakovo june«, »Jankec na straži«, nekoliko zbornih revolucionarnih pjesama i recitacija i na kraju, naravno, obavezno šaljivi »Vrabac« koji je najčešće sastavljao Marin Rudi. Sa prvim priredbama družina je počela već 20. siječnja u Đakovcu, a onda je krenula u mjesta pod Grubišno polje. Uz svakodnevne predstave po selima Bilogore i zapadne Slavonije, Kazališna družina virovitičkog okruga djelovala je mobilizatorski, učvršćivala bratstvo i jedinstvo i kulturno uzdizala narod toga kraja. Vrlo brzo družina je narasla na 18 članova. U nekim zapisima koje je zabilježio njen rukovodilac spominju se još i Štef Zdešić, Joža Nevrekl, drugarica Mara, pa Slavica Kosić, Frant Žada i kasnije Ratko Žura.

Isto tako za područje istočne Slavonije na Dilju, točnije u Đakovačkoj Breznici, 20. siječnja 1944. godine, formirana je Kazališna družina okruga Sl. Broda. Kao osnivači spominju se članovi Agitpropa Okružnog NOO-a Josip Bosak Markus i Augustin Veber, a među prvim članovima bili su: Dita Kovač, Sveta Avramović, Barica Reja, Savo Terzić, Katica Dragičević, Boško Trifunović, neko vrijeme su u ovoj družini bili i Hinko Singer, kao dirigent i Luka Aparac kao redatelj, a nakon odlaska Hinka Singera, dužnost dirigenta preuzeo je Janko Kostelnik. Na programu ove kazališne družine bile su također revolucionarne zborne pjesme i recitacije, zatim djela »Seljakovo june«, »Stara priča«, Čopićeve »Nove žene«, Čapekova »Mati« (u skraćenom obliku) i na kraju šaljivi »Vra-

bac«, a kasnije se na programu našao i šaljivi skeč »Pljačkaši« i scenski prikaz »Reakcija«.

Ove dvije kazališne družine su se često susretale s družinom KNOS-a, izmjenjivale iskustva, a ponekad i zajednički nastupale.

U međuvremenu je osnovana i Kazališna družina našičkog okruga koja je sinhronizirala svoj rad s već postojećim partizanskim kazalištima u Slavoniji.

Koncem 1943. godine u Slavoniji je gostovala Kazališna družina »August Cesarec« koja je svojim djelovanjem pokrivala cijelu Hrvatsku. To je bila vrlo pokretljiva jedinica, ponajviše se vezala za brigade i divizije i za njih davala svoj program. Nadam se da će o ovoj družini ovdje biti više govora i da će o njenom djelovanju govoriti drugovi ili drugarice koji su joj pripadali. Kazališna družina »August Cesarec« provela je u Slavoniji više od mjesec dana. Među našim borcima i u narodu Slavonije ostavila je veoma lijepe utiske. Svojim discipliniranim i kvalitetnim nastupima na nas u družini KNOS-a djelovala je primjerno. Njihov glavni rukovodilac bio je tada drug Duško Vojvodić, a dirigent zbora Joža Bunjevac. Kad je družina napuštala Slavoniju, drug Joža Bunjevac se razbolio i nije mogao dalje. Zadržan je u jednoj od naših planinskih bolnica, a s družinom je pošao naš dirigent Hinko Singer. Pošto je ozdravio, drug Joža Bunjevac se priključio družini KNOS-a i primio dužnost dirigenta i političkog komesara. Na toj dužnosti on će ostati do kraja rata.

U ime Kazališta narodnog oslobođenja Slavonije i dalje sam održavao vezu sa HNK u Osijeku. Bilo nam je stalo do toga da osiguramo novo stručno rukovodstvo, tj. da dobijemo nove profesionalne snage, naročito glumce-redatelje. Jednog proljetnog dana 1944. godine došli smo Nedeljka Viljanac, Milivoj Kovačević i ja u Široko polje. Tamo je već bila uspostavljena veza s Osijekom. Dobili smo informaciju da je prvak osječkog kazališta Emil Kutijaro sa svojom suprugom voljan da prijede na oslobođeni teritorij, a također i Stjepan Dobri, Ante Šoljak, Ferdo Delak i još neki članovi Osječkog kazališta. Smjestili smo se u kući obitelji Horvat. Poslali smo kola (zaprežna) po njih. Međutim, došao je samo E. Kutijaro sa suprugom. O dolasku Emila Kutijara u partizane u Kazališnom biltenu broj 5 iz 1952. zabilježio sam:

»Bilo je već kasno i činilo se da neće doći, a tu noć morali smo svakako krenuti prema našim bazama. Bili smo spremni za polazak. Na nama su bili gestapovački šinjeli. Ušli smo u kuću, pozdravili se s domaćicom,

pa da pođemo. Ali, ušla su kola u dvorište. Pričekali smo. Domaćica nam reče da se ne javljamo. Za čas, pojavio se na otvorenim vratima, pun širine i radoznalosti prvak osječkog kazališta Emil Kutijaro. Nastao je tajac. On sav zdvojan pogleda u nas.

— Zdravo, družo Kutijaro — pozdravili smo ga. Njegovo se lice tog trena razblaži, te svom snagom, sonornim glasom, kao s pozornice iskreno vikne:

— Ah, zdravo, braćo moja! — i poleti nam u zagrljaj. Oprostite, mislio sam da je zamka. Zaveli su me vaši šinjeli. K sebi sam došao tek kada sam vidio drugaricu!

Njegova supruga Štefa i naša drugarica Nedjeljka odmah su se sprijateljile. Tu smo malo porazgovarali a onda krenuli preko Gorjana prema Podgorju.

Slavonski partizani dobro su dočekali Emila Kutijara i zavoljeli ga. On je svojim darom, stručnim znanjem i iskustvom obogatio naše kazalište, a na priredbama gledaoci su mu burno odobravali i divili se njegovom prodornom glasom. Kad je u Orahovici tog proljeća bio veliki narodni zbor, kojem je prisustvovalo preko deset tisuća ljudi iz tog dijela Slavonije, njegov glas se čuo preko cijele doline i činilo se, da se penje na vrhove Papuka.

No, Kutijaro je ubrzo, zajedno sa svojom drugaricom morao ostaviti Slavoniju i poći u Centralnu kazališnu družinu za Hrvatsku, s kojom je 1945. godine ušao u oslobođeni Zagreb.

Iako je relativno kratko vrijeme bio u Slavoniji, Emil Kutijaro je slavonskim partizanima ostao u trajnoj uspomeni«.

I tako ostadosmo opet bez profesionalnog iskusnog stručnog rukovodstva. Međutim, na programu smo imali dosta točaka koje je režirao Emil Kutijaro i neke koje je postavio još Đoka Petrović. Kutijaro je, među ostalim, postavio Nušićevog »Analfabetu« i Čopićev skeč »Pljačkaši« koji se održao na programu KNOS-a do kraja rata i ušao u mnoge dokumentarne prikaze primjera kazališta u NOB-u. Tim djelom Čopić duhovito i komično ismjehuje i izvrgava ruglu pojave pljačke i anarhičnih elemenata dijelom sklonih četništvu. Taj ološ oličen je u babi (igrao ju je Đokica Milaković), a ispravlja je i kažnjava djed (igrao ga je prvo Emil Kutijaro, a poslije Luka Aparac). Bio je to svaki put urnebes od smijeha i zadovoljstva gledalaca.

I sami smo se već dobro snalazili. Joža Bunjevac je vrlo pedantno i uspješno rukovodio zborom i muzičkim dijelom programa, a kao kome-

sar je također dobro organizirao političke funkcije kazališta. Kao upravitelj ja sam se nekako snalazio u održavanju i postepenom proširivanju programa. Ipak, glavni oslonac u stvaranju i interpretaciji posebno dramskog dijela programa bio je Đokica Milaković. Što god bi on napravio, s čime god bi on nastupio, gledaoci su primali s oduševljenjem. On je postao veoma popularan i omiljen glumac družine KNOS-a. Evo jednog primjera Đokićina samostalnog izbora teksta i nastupa. Radi se o komičnoj igri, koja je doživjela mnogo repriza, pod nazivom »Hanzi kamarad«. Autor toga teksta je Tanasije Mladenović. Stvar se događa negdje u našim prostorima. Na sceni partizan, a Hanzi, kasnije popularni »Hanzika« (dolazi na scenu kroz publiku).

Partizan: (Najavljuje svečanim glasom). Sada ćete čuti, evo ovdje piše, kako spužva partizanska svuda bandu briše.

Hanzi: (govori mješavinom našeg i njemačkog jezika) Bitešen plac, bite, ja vol'no... (Kad se narod primiri, iz gledališta mu dobacuju tokom cijele predstave: vol'e baš si vol...). Ja vol' no... Ja Hanzi kamarad na urlab pošla sad, pa sam tu kroz faše selo sfratila, ta bi si puta skratila. Onda sam ono faše hrvacko pirtaš strpala u aps, pa se iz njegove bure napila šnaps. Ja to topro znat, ja dojče zaldat. Feliki firer učiti nas, mi sfima donesti spas. A onda panda rusiše, england, ameriken sfe jednoga dana kaput... Samo kad firer bila jako ljut, pa bude izbacila ono oružje tajno sjajno. Ha, ha, ka... fi mene razumjeti. Kad bila na front, ja zauzela cijela Evropa... Uzela jedan feliki džak, stala u jedan budžak i trpala sve redom što ima svet napravila jedno veliki paket. Paket poslala na moj šena, moj tragi Fani, nisam ga videl još od lani. Moj Fani rodila već četvrta sin. Ja strašno ljubim moj tec i moj šene, a taj uvek mislila na mene. Kad je u Rusiji na frontu bila ona mene jedno sin rodila, da... da... ja fam sve kazala vi mene ne izdala... Kad sam u borbi bila je svašta videla, mi zauzela na juriš jedno partizansko grad no da ste videli tad... ja uzela sve šena, muškarci, deca, starci, došla u jedan parter, uzela jedan mašingever i tu, tu, tu... Sve šinc potuci, a jedno dete od smrti izvuci i molilo plače, ja njemu halt banditi firer kaz'o tako mora biti... (Ovdje tekst nije završen. Hanzi još nabraja).

Partizan: (Ljutito skače) Dosta. Ni jedne više... Dosta je tvoje hvale, dosta mile lale... Ruke u vis, i sa mnom podi...

Hanzi: (Shvaća situaciju, klekne i moli) Kospoda, drugofi, ja faša brat, ja ne bila zoldat... (Vadi iz torbe kapu sa zvijezdom i moli)... Ja

molila vas dajte meni spas, nikada nisam u vas pucala, ja dobra kamedrad Hanzi uvijek bila... Milost, milost... (itd.).

Dokica Milaković sjećajući se jedne predstave, priča: »Dvorana je te večeri zaista bila puna. Prepuna. I to već na jedan sat prije početka predstave. I mi glumci bili smo uzbuđeni na svoj način (priredba se održavala u tek oslobođenom Daruvaru). Bilo je to i za nas nešto novo. Igrali smo pred publikom koja je znala što je to koncert, kazališna predstava. Pa i odgovornost je bila veća kao i sam izazov. Znae, glumac uvijek ostaje glumac. Ono vječno dokazivanje, ali i traženje. To glumac osjeća. Mi bismo danas rekli stvaralačka trema. U to vrijeme, mi nismo imali treme, već prije bi se moglo reći imali smo partizanske drskosti. Da su nam rekli idite u Boljšoj teatar, mi bismo išli i tamo... Svaku točku publika je dočekivala na nogama. I aplauza i odobravanja koliko god hoćeš. A kada naiđe pjevačka točka, onda smo svi pjevali. Atmosfera za bogove. Ja sam jedva čekao svoju točku. I tako dođe na mene red. Onaj moj partner na pozornici najavi me. Sad treba da prođem kroz velika vrata, pa kroz publiku i da se popnem na binu, a ja u njemačkoj uniformi, u ratnoj spremi. Redar me propusti. Kad me opaziše, nastaje komešanje. Ja još nešto podviknem na njemačkom. Ne obraćam pažnju ni na što, već se koncentriram na ulogu i grabim ka pozornici. Kad netko viknu: Drž Švabu... Onda čujem još neki povik, pa vika, komešanje, netko me zgrabi za rame i počne gurati... Shvatio sam. Zabuna. Zapravo, onaj koji me uhvatio za ramena i gurao ka pozornici, spasio me, jer je neki partizan tamo već zgrabio nož da me dokusuri... Trebalo je prilično vremena da se publika smiri. Onaj moj partner na pozornici mučio se da narodu kaže kako sam ja glumac, a ne njemački vojnik...«

Bilo je, naravno, na programu i drugačijih točaka, zborne pjesme koje su se pjevale svuda i na svakom slobodnom mjestu, zborne recitacije kojih je bilo uvijek na programu. Nije potrebno da ih nabrajam, jer je sve to prikupljeno i odštampano (na primjer Prosvjetni sabor Hrvatske). Bilo je i solo recitacija i solo pjesama. Nezaboravan je nastup malog Borisa (Aleksandar Laptjuhin). Meni se činilo da nije imao više od osam godina kad su ga doveli u KNOS, iako je bio par godina stariji. Do dolaska kod nas već je prošao »Scilu i Haribdu«, sve užase rata — i Neretvu, i Sutjesku, i ustaške zatvore, i što još ne?... Nije znao za roditelje. Znao je samo da se još 1942. godine rastao s majkom, da je ona ostala negdje u dalmatinskim planinama. Ali, da li je živa?... Njegova

točka bila je, dakle, u njegovoj djetinjoj mašti, živa istina. On je vrlo lijepim (alt) glasom, uz pratnju Ljubine harmonike, pjevao:

*Ja sam malen, al' već znam,
što su teški dani.*

*Ustaše su naša sela
popalili lani . . .*

*Braću su i sestrice
krvnici nam klali.*

*Na vrat su nam i na ruke
lance stavljat stali . . .*

Gledaocima su zasuzile oči, ali to su bile više osvetničke suze. Tko bi rekao da će taj sićušni dečko jednoga dana biti pilot?

Bilo je još takvih nezaboravnih točaka. Da spomenem samo nastup djevojčice Slavice Dopša, koja je u družinu KNOS-a došla iz Kazališne družine našičkog okruga. Ona je recitirala Čopićevu pjesmu »Na petrovačkoj cesti«. Tu pjesmu recitali su i drugi i to dobro, ali ona se pojavljivala na sceni kao anđelak: čista jezika, ispravnog akcenta, dikcije. Tonovi su izvicali iz grudi, iz duše. Kroz njene oči vidjeli smo tu sićušnu djevojčicu od sedam godina koja još ni mrava nije zgazila, tako je malo živjela i tako malo vidjela, a sada leži mrtva na cesti. I dok je ona govorila nitko nije ni kašljao, ni zveckao oružjem, ni disao. Trebalo je svaku riječ čuti i po stoti put, pa i zapamtiti . . .

*»Zagrmi tata iz velikog topa
pomlati tuđe gadove« . . .*

*»Zabubnjaj braco iz mitraljeza
mrtva te sestra zove . . .«*

Jedan borac ovako je zapamtio Slavicu: »Ja, kako je samo lijepa, ma kô sam dan . . . Bijela, čista, pa kô travka lomljiva, e, u san da ti dođe . . .«.

Partizanska kazališta u Slavoniji nisu se odlikovala samo svojim nastupima, ona su privukla i zainteresirala najšire slojeve naroda, naročito omladinu koja se i sama po oslobođenim i poluoslobođenim selima

počela baviti stvaranjem i interpretiranjem kulturno-umjetničkih programa u uvjetima koje je sama stvarala. No, međutim, kazališne družine bile su i moćno partizansko oružje. Ne treba zanemariti činjenicu da je na teritoriju Slavonije, tu između Save i Drave, gdje je bila glavna arterija prolaza njemačkih snaga, bilo teško razvijati neki zamašniji kulturno-umjetnički rad. Neprijatelj je svaki čas upadao i nastojao opkoliti partizanske snage na tome terenu i tako im spriječiti vezu s glavnim snagama preko Save. Bilo je mnogo »džade«. Trebalo je »svuda stići i na pravom mjestu postojati«. Mnogo se izmicalo neprijatelju, mnogo pješачilo po zadatku, često bosih nogu, slabo obučeni, po nevremenu, i stradalo se, kao onaj slučaj u Orahovici. Stradala je naročito Virovitička družina kad su jednom u selu Uljaniku, poslije priredbe, uhvaćeni na spavanju i u toj neprilici izgubili nekoliko svojih članova. Ali i pored toga uvijek se nalazilo načina za oživljavanje, za nove pothvate. I pored jauka majki koje smo čuli na ulazu u selo, našim dolaskom lica su se zarila, plač se zaustavljao — elan i volja za borbu prihvaćali su se kao jedina alternativa. Dakle, vrlo značajna je i mobilizatorska uloga partizanskih kazališta u borbi protiv okupatora i njihovih slugu, u razgolićavanju štetnosti pasivnog držanja.

Kazališna družina izgledala je istovremeno i kao mala borbena jedinica partizana, doduše slabo naoružana, ali uvijek spremna. Sjećam se jednog popodneva pred jesen 1944. godine. Spustili smo se u Požešku kotlinu u selo Skenderovci.

Ovdje se nalazila jedna naša borbena jedinica. Izvršili smo sve pripreme za priredbu. Međutim, ova jedinica boraca morala je naglo otputovati na svoj borbeni zadatak, dok smo mi glumci ostali sami u selu. Trebalo je zadržati dobro raspoloženje mještana, da se nakon odlaska borbene jedinice ne stvori panika. Nedaleko od toga sela, samo tri kilometra, nalazi se mjesto Brestovac u kome je bio neprijatelj. Donesena je odluka da se priredba održi. Da nas neprijatelj ne iznenadi treba postaviti stražu i patrolu. Tako su oni glumci koji nisu sudjelovali na početku priredbe patrolirali, dok su ostali izvodili program. Zatim su oni koji su bili u patroli preuzeli ulogu izvođača programa, dok su malo prije izvođači — evo sada — patrolirali. Priredba je uspjela i narod je bio zadovoljan.

Borba protiv okupatora i njegovih slugu, borba za slobodu bila je istovremeno i borba za nove društveno-ekonomske odnose i bolje i naprednije društvo, za bolji život radnih ljudi, a to je svim borcima name-

talo obavezu u borbi protiv nepismenosti i obrazovno-kulturne zaostalosti. Karakteristično je za naš NOB da su se od prvih dana borbe organizirali tečajevi za opismenjivanje, za političko i vojno osposobljavanje, a kako se slobodni teritorij širio, osnivani su i tečajevi za sva područja djelatnosti, na kraju su proradile i obrazovne škole. Tako je jednoga dana u rujnu mjesecu 1944. godine stigla depeša iz ZAVNOH-a kojom se obavještavaju svi organizatori kazališnih družina da se pri Centralnoj kazališnoj družini pri ZAVNOH-u osniva Glumačko-redateljski tečaj u trajanju od dva mjeseca koji će raditi u Glini i da se tamo upute osobe iz oblasnih okružnih kazališnih družina za koje se smatra da će im ovaj tečaj biti od koristi. Rukovodilac tečaja je Đoka Petrović. Na taj tečaj iz družine KNOS-a upućen sam ja, a iz Kazališne družine diljskog područja Sreta Avramović. Do Gline nije bilo lako doći. Putovali smo više od 10 dana, prolazili kroz borbene okršaje, ali smo bili uporni i konačno stigli na zbornu mjesto. Na tečaju nije bilo mnogo polaznika. Bili su Sreta Avramović, Mirko Merle, Pero Kvrgić, Kora Ajher, Dara Puhalo, Siniša Dujak, Vladimir Sušić Suco, Božo iz Ludbrega i ja. Na neka predavanja dolazili su i neki članovi CKD-a. Predavači su bili Đoka Petrović (režija), dr Drago Ivanišević (povijest teatra-teatrologija), prof. Vice Zaminović (književnost), Srđan Flego (gluma i režija), Mladen Šerment (dikcija), drugarica Ivanišević i Horvat (balet).

Program je bio opsežan, radili smo non-stop, pratili smo rad CKD-a i gledali njihove predstave. Za taj tečaj dr Drago Ivanišević izjavljivao je poslije rata da je to bila prava škola. Za nas polaznike zaista jest. Dobili smo osnovna znanja koja smo po povratku u svoje jedinice dobro iskoristili, a poslije rata proširivali — netko više, netko manje, već prema ambicijama pojedinaca i želji za usavršavanjem.

Naš povratak u Slavoniju bio je prava tortura. Bio je mjesec prosinac — druga polovina, s nastupajućom oštrom zimom. Tri dana i tri noći prolazili smo turopoljskom Posavinom, kroz vodu i mećavu, tjesnace i okršaje, ali od Čazme smo se već vozili vlakom do Garešnice, a od Garešnice do Daruvara autobusom. Kakva je to bila radost. Došli smo u slobodnu Slavoniju: Daruvar, Pakrac, Virovitica, Slavonska Požega i mnoga druga mjesta bila su već oslobođena. Svoju družinu našao sam u Sl. Požegi. Tu su sad bili na okupu: Joža Bunjevac, Đokica Milaković, Ljubo Ojdanić, Anka Savić, Ankica Vrban, Lela Kovačević, Mica i Ivo Katalenac, Marica Čošić, Slavica Dopša, mali Boris, Nevenka Filić, Maca i Ljubica, Evica i Nikola Periškić, Rade Brdarić, Rudinka i Slavica Marin,

Danilo Maričić, kao i Stjepan Dobrić, Pero Dobrić, Nikola Ćuk, Ante Žunić i Josip Hanjc.

Ovako kompletirana družina KNOS-a sada ima na programu mnogo ozbiljnija djela: »Teški časovi« (Matej Bor), »Lupež iz Amsterdama«, »Babuška«, »Poslanik« (Nušić — jednočinka), scenski prikaz »Zmije u procjepu« (Ivo Ćaće), zatim, alegorična drama »Dragopoljka« (I. Ćaće), a počele su pripreme »Na dnu života« (Maksim Gorki) i naravno recitacije i pjesme koje su naizmjenice bile stalno na programu. Kronologiju nastupa-priredaba ne možemo prikazati jer su se dnevници jednostavno pogubili (Ne može se reći da nisu vođeni. Sjećam se da je još u Prvom slavonskom partizanskom kazalištu dnevnik vodio drug Viktor Vrijesnik, a u KNOS-u drug Joža Bunjevac). Sačuvano je toga jako malo. Evo jednog izvoda:

»Darugar: 1. I 1945. godine od 9—12 sati probamo 'Na dnu' od Gorkog. Od 2—6 'Na dnu'. Navečer krećemo u selo Đulovac pješice. Stižemo u 2 sata noću. Užasno mizerno spavamo. Sjedimo tako reći cijelu noć na zemlji.

12. I — U podne krećemo za Kutjevo i stižemo u 5 sati poslije podne u Hum, gdje noćimo.

13. I — Prije podne proba večernjeg programa. Poslije podne proba 'Lupež iz Amsterdama'. Navečer dajemo priredbu. Program: 'Zmije u procjepu', 'Zlomimo bič', 'Poslanik' (jednočinka) i 'Malo ja — malo ti'. Prisutno oko 200 osoba.

14. I — Prije podne probamo 'Na dnu'. Poslije podne krećemo za Lisičine, te dajemo isti program kao i u Humu. Prisutno oko 300 osoba.

15. I — Cijeli dan putujemo preko Papuka i navečer stižemo u Orljavac. Ovdje noćimo.

16. I — Cijeli dan putujemo te stižemo u Kaptol, gdje dajemo program kao u Humu. Prisutno oko 300 osoba.

17. I — Krećemo iz Kaptola. Popodne stižemo u Kutjevo.

18. I — Prije podne pojedinačne probe 'Na dnu'. Poslije podne isto. Drugarice peru rublje.

19. I — Sastanak s drugom Vladom. Poslije ručka krećemo za Pakrac. Stižemo u Kaptol i tu prenoćimo.

20. I — Cijeli dan putujemo te u noći u 2 sata stižemo u Pakrac.

21. I — Prije podne probamo 'Teške časove' i 'Babušku' za večernji program. Navečer dajemo ovaj program: 'Teški časovi', dalmatinske, 'Milo klasje' i 'Babušku'. Priredba se daje prigodom konferencije sindikalnih

radnika okruga Nova Gradiška. Priedba je izvrsno uspjela. Prisutno oko 1.200 radnika.

22. I — Krećemo za Daruvar. Tu nastupamo u Češkom domu, a nakon nekoliko dana odlazimo u Viroviticu.

Zanimljiv je i ovaj podatak. Kad je družina KNOS-a u Pleternici proslavila godišnjicu postojanja, bilanca je bila za godinu dana 200 priredaba.

Bila je već veljača kada se družina KNOS-a smjestila u slobodnoj Virovitici. Igrali smo naše predstave u Domu kulture (sada zgrada Gradskog kazališta Virovičica). Ponekad smo skoknuli i u neko obližnje selo, na primjer u Terezino Polje. U Virovitici smo se osjećali kao da je sloboda već tu i intenzivno smo se pripremali za marš i ulazak u Osijek, za nastupe u osječkom kazalištu. Ali, jednoga dana stiglo je pismo od Oblasnog komiteta kojim nas drugovi obavještavaju da se pri štabu VI slavonskog korpusa osniva posebna kazališna družina, a od nas se zahtijeva da pošaljemo 5 do 6 članova naše družine. Među njima neka budu: Đokica Milaković, Stjepan Dobrić i Ljubo Ojdanić. Za nas je ovo bila naredba koju smo mi izvršili. U toj grupi koja je upućena za korpus bili su još i Pero Dobrić, Josip Hanjc, Anka Savić i Ankica Vrban. Za našu družinu to je bio šok i nije bilo lako popuniti rupe nastale odlaskom ovih članova.

Kazališnu družinu pri Korpusu vodio je Stjepan Dobrić. Družina je bila dosta velika i rad je počeo najozbiljnije. No, ne za dugo, jer je nastala nova situacija nadiranjem neprijateljskih grupa koje su se pomicale ispred fronte Crvene armije i naših snaga.

Kad je krenula Sremska fronta, dobar dio naših partizanskih grupacija prešao je na mađarsku stranu kod Barča, preko porušenog mosta. Crvena armija je već bila na potezu Balatona. Družina KNOS-a prešla je također tim putem na drugu stranu Drave. S nama su pošli još neki članovi Kazališne družine diljskog područja — Samuel Đuraković, Janko Kostelnik . . . dok se ostatak ove družine priključio Drugoj hrvatskoj brigadi NO s kojom je nakon oslobođenja došla u Osijek. Ostale družine ostale su na svom terenu.

Prešavši na mađarsku stranu, družina KNOS-a se nešto zadržala u Kalmanču i tu dala svoju priedbu za oficirsku školu, koja je nekoliko dana prije nas prešla Dravu i ovdje se smjestila. Zatim smo krenuli za

Pečuh. U Pečuhu smo bili nekoliko dana i priređivali priredbe za jedinice Crvene armije, a onda pošli za Mohač. Ovdje smo se zadržali sve do poziva iz Sombora, gdje se nalazio dio našeg oblasnog rukovodstva.

U Mohaču smo se osjećali kao kod kuće (barem ja jer sam tamo rođen). Tu živi oko 9000 stanovnika naših nacionalnosti. Za Mohač smo pripremali i održavali vrlo uspješnu premijeru Okrugličeva »Šokica«.

Taj narod nas je dočekao s oduševljenjem. Iako nas je onaj dio mađarske nacionalnosti u početku gledao sumnjičavo. A kad su se privikli na nas govorili su da su nas se plašili jer dolazimo iz šume, nisu mogli vjerovati da ljudi koji odande dolaze mogu biti tako fini, uljudni. Ni traga nasilništvu, ni drskosti. Međutim, uvjerali su se da smo mi narodna vojska. To smo im govorili i tako se ponašali. Zato su nas rado dočekivali i gledali naše predstave. Na putu za Sombor zaustavili smo se u Bezdanu i tu s uspjehom izveli dio našeg programa. U Somboru se družina KNOS-a našla početkom travnja. To je bila i posljednja štacija na putu za Osijek, gdje će se završiti »odisejada« družine KNOS-a. U Somboru smo dali nekoliko priredaba u zgradi Narodnog pozorišta: »Dragopoljku«, »Lupeža iz Amsterdama«, »Teške časove«, »Zmiju u procijepu«, »Reviju borbenih pjesama« i dr.

Stigla je 15. travnja vijest da je dan prije oslobođen Osijek. Eto, konačno sloboda. Pošli smo odmah za Bezdau, a odande Dunavom u jednoj dereglijki koja je bila prepuna, ono što se kaže, mogla bi je i zečja koža pretegnuti. U Dunavu, kao i u Dravi, bilo je još mina, pa se naše sporo kretanje miješalo s radosnim iščekivanjem i strepnjom. No, konačno, iskricali smo se podno električne centrale u Osijeku. Naša tada već velika družina KNOS-a, u uzornom redu, uz pjesmu i svirku pošla je ravno pred kazališnu zgradu. Uz put nas je narod dočekivao uz burne aplauze i razdragana lica. U zgradi HNK odmah smo preuzeli upravu i nastavili s radom.

Prvoga maja imali smo prvi nastup s davno pripremanim programom. Najveći uspjeh je imao »Vijenac borbenih pjesama«, koji je izveden uz pomoć i suradnju kazališnog zbora i orkestra. Iako je time započeo redovni rad u HNK-u, još uvijek se davao program družine KNOS-a.

17. svibnja 1945. godine bila je premijera pučkog igrokaza »Šokica« Ilije Okruglića u režiji Samuela Đurakovića, koju smo predstavu već izvodili u Mohaču, ali ovdje je sada iskorištena teatarska tehnika i druge mogućnosti koje KNOS do tada nije imao.

Iduća predstava bila je 20. svibnja »Teški časovi« i »Lupež iz Amsterdama« u režiji Luke Aparca.

22. svibnja davana je predstava »Dragopoljka« u režiji Stjepana Dobrića i »Zmija u procijepu« u izvedbi Đokice Milakovića (Hitler) i Luke Aparca (Reakcija).

Godine 1945. 25. svibnja bila je premijera »Sluga Jernej i njegovo pravo« I. Cankara. Djelo je dramatisirao i predstavu režirao Ferdo Delak. A 2. lipnja 1945. godine bila je prva operna predstava — Mozartova »Otmica iz Seraja«. Time je i otpočela redovna mirnodopska djelatnost HNK u Osijeku.

Napominjem da su partizanska kazališta u Slavoniji toliko utjecala na svoju okolinu da su neposredno poslije rata djelovala profesionalna kazališta, osim u Osijeku, i u Vinkovcima, Vukovaru, Sl. Brodu, Sl. Požeji, Našicama, a u Virovitici djeluje još i danas.

Na kraju bih još rekao da su partizanska kazališta u Slavoniji imala jednu od vrlo važnih karakteristika — sposobnost prilagođavanja u datim okolnostima. To je, zapravo, izvrstan primjer kazališnog prilagođavanja: glumci — borci, narod — publika, pismeni i nepismeni. kao i oni višeg obrazovnog nivoa, ljudi razvijena ukusa, nalazili su u kazališnoj priredbi i duševnog oslonca i fizičkog oduška. Tajna masovnog prihvaćanja partizanskog kazališta je u jednakim uvjetima življenja i djelovanja — i glumci, i borci i narod slili su se u jedno. Svima im je bio isti cilj a prema zadacima prilagođavanja su bila različita, već prema okolnostima.

Rekao sam već da se ni jedna priredba barem u Slavoniji nije završila oficijalnim programom. Priredba je nastavljena narodnim veseljem. Glumci (članovi družine) u nastavku priredbe imali su specijalne zadatke: da odmah siđu s pozornice, da se izmiješaju s publikom, da zadrže atmosferu koja je stvorena naročito zadnjim točkama programa, da se poistovjeti s narodom, da uz muziku, pjesmu, igru i spontane razgovore razviju ljubav prema NOB-u, borcima, poslije čega nitko nije mogao ostatu po strani.

Partizanska kazališta su svojevrstan fenomen koji se ne da ponoviti ili reproducirati. Bilo je pokušaja ali bez onog rezultata. I partizansko kazalište je kao i kazalište u svim vremenima. Ono živi kao i njegova predstava, samo u sadašnjosti. Iza nje ostaju samo zabilješke i drugi dokumenti i sjećanja. Ali, njegov smisao je u ljudskom životu nje-

gova puka — u njegovu stradanju, njegovoj borbi i pobjedama, njegovim tugama i radostima. Želja za pobjedama je istovremeno i želja za preobrazbama čovjeka, pojedinca i svih ljudi uopće, čime se izgrađuje i nova spoznaja i pogled na svijet i mogućnost njegova mijenjanja. U estetskom smislu to je njegova katarza.